

УДК 303.425.2:316.344.233

А.Б. Фляшнікова, канд. соціол. наук

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ТА СТАТИСТИЧНОМУ ВИМІРАХ

У статті висвітлені основні проблеми, що постають перед дослідником при порівнянні статистичних і соціологічних оцінок бідності й багатства в Україні. Запропонована схема аналізу рівня життя населення України з урахуванням економічних умов, що склалися в продовж її існування як незалежної держави.

Ключові слова: домогосподарство, сім'я, дохід, межа малозабезпеченості, прожитковий мінімум.

З набуттям незалежності в Україні відбулися значні зміни в суспільних відносинах. Одним з важливих наслідків цього стало матеріальне розшарування суспільства, його диференціація на багаті та бідні прошарки населення. Загалом, за часів СРСР, відповідно до задекларованих принципів всезагальної рівності, не мало бути ні бідних, ні багатих: бідності як явища в країні "не існувало", само це поняття стосовно становища її громадян тривалий час було "поза законом" і з'явилося в законодавстві лише на початку нового століття. Тому методологія та методики визначення бідності в Україні стали відносно новим завданням для науковців, що досліджують сучасне українське суспільство.

Проблемами теорії та практики визначення матеріального рівня життя населення України займалися такі відомі сучасні українські вчені, як Ю. Саєнко [10], Є. Головаха [5], Е. Лібанова [6], Л. Черенько [11], В. Мандибура [7], О. Гладун [4] та інші. У їхніх працях порушуються питання стосовно методики вимірювання бідності та багатства, методології визначення критеріїв бідності, методики визначення межі бідності, прожиткового мінімуму тощо.

Зазвичай інформація про матеріальне становище населення надходить від соціологічних та статистичних інституцій. Тому *метою* даної статті є висвітлення основних методологічних та методичних проблем, що виникають під час аналізу матеріального становища населення України в соціологічному

та статистичному вимірах на основі даних Держкомстату та соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України¹.

Спроба порівняння оцінок бідності та багатства у соціологічному та статистичному вимірах одразу натикається на декілька доволі складних проблем. Перша проблема є чисто технічною і викликана обмеженим доступом до власне баз даних досліджень. У практиці вітчизняних соціологічних та статистичних досліджень не поширена культура надання публічного доступу до електронних баз даних, на відміну, наприклад, від практики Європейського соціального дослідження.

Порівнюючи оцінки стану добробуту населення України, слід пам'ятати важливу обставину – статистичні дані мають виключно офіційний характер, а Держкомстат є спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у галузі статистики. Соціологічні дані такими не є, на відміну від даних статистики. Одночасно, рівень довіри пересічного громадянина, до даних і соціології, і статистики залишається невизначеним, оскільки до цього часу не став предметом уваги науковців. Слід лише зазначити, що і дані статистики, і дані соціологічних досліджень доволі часто викликають якщо і не недовіру, то певні запитання, причому не так часто стосовно самих даних, скільки їх інтерпретації. Найгостріше ці запитання постають тоді, коли соціологічні чи статистичні дані стають аргументами в політичній боротьбі.

Ще однією проблемою, яка постає перед дослідником, що порівнює статистичні та соціологічні оцінки бідності та багатства, є одиниця обстеження. Держкомстат має окрему мережу респондентів, які представляють усі регіони України. Одиницею у цих обстеженнях виступає неінституційне домогосподарство. При цьому будь-яке домогосподарство має рівний шанс потрапити до вибірки. У соціологічному моніторингу Інституту соціології такою одиницею є окремий респондент – фізична особа. Водночас частина запитань у моніторингу Інституту соціології стосується сімей респондентів, у розділах, де йдеться про житло, матеріальний статус сім'ї, структуру сім'ї. Тобто, присутні певні термінологічні і понятійні відмінності – у дослідженнях Держкомстату йдеться про домогосподарство, у моніторингу Інституту соціології – про окремого респондента. Так чи інакше, слід мати на увазі, що в соціологічному моніторингу генеральною сукупністю виступає доросле населення України, в обстеженні домогосподарств Держкомстату – домогосподарства України.

Важливою проблемою є також те, що статистичні обстеження домогосподарств здійснюються як стосовно доходів (грошових доходів і сукупних ресурсів домогосподарств), так і стосовно витрат домогосподарств (грошових

¹ Тут і далі мається на увазі соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ, проведений в 1992–2008 рр. Вибіркова сукупність у моніторингових опитуваннях становила 1800 осіб і репрезентувала доросле населення України.

витрат). Соціологічний моніторинг Інституту соціології орієнтований виключно на грошові доходи, коли мова йде про загальні доходи сім'ю або про обсяг заробітної плати (стипендії, пенсії), коли це стосується окремого респондента, і практично не орієнтований на вивчення витрат домогосподарств або окремих респондентів.

Попри наявність зазначених розбіжностей в обстеженнях домогосподарств Держкомстату та соціологічного моніторингу Інституту соціології у визначенні одиниці спостереження, в обсягах вибірки, у підходах до спостереження за доходами, нарешті у фінансових та людських ресурсах цих інституцій, частина даних є зіставними, оскільки дослідження мають у своїй основі кілька спільних (і, на наш погляд, визначальних) моментів: в обох випадках присутні загальні характеристики домогосподарства (сім'ї) – його склад, житлові умови, рівні освіти, статуси зайнятості, розміри доходів тощо. І саме це дозволяє здійснювати порівняння соціологічних та статистичних даних оцінок матеріального стану населення України.

Дослідник, аналізуючи матеріальний стан домогосподарств (сімей) стикається ще з однією важливою методологічною проблемою, котра лежить поза межами і статистики, і соціології, тому що викликана до життя вона діяльністю національного законодавця. Національне законодавство оперує дуже схожими за суттю термінами, які мають різне грошове наповнення і в реальності часто мало співвідносяться між собою.

Перший такий термін – *межа малозабезпеченості*. Межа малозабезпеченості – це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством [1]. Величину вартості межі малозабезпеченості повинна щорічно визначати Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України при затвердженні Державного бюджету України. Межа малозабезпеченості повинна періодично переглядатися відповідно до зростання індексу цін на споживчі товари й послуги разом з уточненням показників Державного бюджету. Відповідно до закону, право на одержання грошової допомоги мають непрацездатні громадяни, які отримують пенсію і середньодушовий сукупний дохід сімей яких не перевищує величини вартості межі малозабезпеченості. Призначення державної допомоги здійснюють органи, що призначають пенсію за місцем проживання особи, за її особистою заявою. Оскільки термін "бідність" у національному законодавстві з'явився доволі пізно, то термін "малозабезпеченість" дещо виправляв цю ваду, хоча й був орієнтований виключно на непрацездатних громадян, перш за все пенсіонерів та інвалідів. Загалом логіка національного законодавця була зрозуміла – держава в силу своїх незначних на той час можливостей могла надати допомогу лише найбільш ураженим верствам населення.

На зміну законодавчій нормі "межа малозабезпеченості" наприкінці 2000 р. прийшла норма "прожитковий мінімум". Прожитковий мінімум – вар-

тісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Обсяг прожиткового мінімуму містить два елементи – фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум – це вартісне вираження матеріальних цінностей, конче необхідних для існування людини. У світовій практиці він становить 85–87% загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину – певний набір духовних цінностей для мінімально прийняттого рівня життя. В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу. Крім того, прожитковий мінімум визначається диференційовано залежно від вікового критерію або ж залежно від соціальної та демографічної групи особи: для дітей віком до 6 років; для дітей віком від 6 до 18 років; для працездатних осіб; для осіб, які втратили працездатність.

З прожитковим мінімумом в сенсі визначення та дослідження бідності тісно пов'язані дві визначальні законодавчі норми – мінімальна заробітна плата та мінімальна пенсія за віком, оскільки частка заробітної плати та пенсій як у структурі сукупних ресурсів домогосподарств України, так і в структурі грошових доходів домогосподарств, наприклад, у 2006 р. становила більше 70% [9]. Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт) [2].

Механізм установлення мінімальної заробітної плати (МЗП) в тій чи іншій формі використовується в усіх цивілізованих країнах, як правило, через механізми соціального партнерства та з урахуванням прожиткового мінімуму. За стандартами Європейської соціальної хартії, МЗП має становити 2–2,5 прожиткових мінімуми. До цього часу в Україні МЗП в обсязі прожиткового мінімуму не встановлювалася, більше того, іноді була в рази меншою за визначений прожитковий мінімум. Хоча за логікою і мінімальна пенсія, і мінімальна зарплата не повинні бути нижче рівня прожиткового мінімуму. Максимальне їх наближення один до одного розпочалося в період виборчої президентської кампанії 2004 р. і тривало фактично до 2008 р.

Ще одна проблема, що виникає при вивченні розподілу доходів за допомогою соціологічних чи статистичних методів, полягає в тому, що нерідко респонденти при опитуваннях свідомо чи ні спотворюють розмір своїх грошових надходжень (у будь-який бік). У країнах з розвиненими традиціями обстежень бюджетів домогосподарств ця проблема вирішується легше. Кожній родині присвоюється номер у податковому відомстві. Якщо її члени не заперечують стати учасниками обстеження, вони повідомляють свій номер

інтерв'юєру. Останній одержує всю необхідну інформацію з податкових декларацій. Щоправда, і тут обліковуються, по суті, лише оподатковувані доходи. Про всі інші види доходів доводиться опитувати респондентів. Разом з тим існує цілий ряд доходів, практично недоступних обліку: надходження від репетиторства, натуральні доходи у вигляді подарунків, подяка у грошовій формі працівникам, причетним до вирішення різного роду проблем. Лише в дуже обмеженому обсязі їх можна відстежити в неформальних якісних опитуваннях.

Для виміру нерівності розроблене досить широке коло показників і методів, але найбільш часто використовуються два – середній дохід і відхилення від нього індивідуальних доходів. Середній показник характеризує типове значення доходу в загальній їх сукупності, а відхилення відбиває широту варіації доходів. Види середніх величин розрізняються насамперед по тому, як у розрахунках враховується вихідна маса індивідуальних значень ознак. При аналізі розподілу доходів населення найчастіше використовується середня арифметична величина, коли загальний фонд грошових доходів (фонд оплати праці) ділиться на загальну чисельність населення (працівників) і визначається розмір доходу за умови, що всі доходи в суспільстві розподілялися б порівну. При усередненні великі й малі значення відповідно до закону великих чисел взаємопогашаються тим більшою мірою, чим більшим є розмір сукупності, що спостерігається. Однак кожній масовій сукупності властива визначена варіація, і середня арифметична її не уловлює. Тому при вивченні варіації доходів застосовують інші види середніх, що дозволяють оцінити нерівність. Такими є, наприклад, медіана і мода. Для розрахунку першої вся сукупність населення розподіляється навпіл, де медіана – це величина доходу, який одержують індивіди (родини), що знаходяться в середині розподілу. На відміну від середньої арифметичної вона не залежить від крайніх значень доходів. Мода відбиває такий рівень доходу, що найчастіше зустрічається в загальній сукупності їх варіації. Найбільш поширеним є розподіли з одним модальним значенням. У ряді випадків формуються сукупності з двома (бімодальний розподіл) чи з декількома (мультимодальний розподіл) модами.

У національній практиці аналізу статистичних показників нерівності доходів значне поширення отримав децильний коефіцієнт диференціації доходів, що розраховується як відношення рівнів, вище і нижче яких знаходяться десяті частини сукупного ряду розподілу родин за величиною душевого доходу. Чим вище співвідношення доходів двох крайніх децильних груп, тим вищим є ступінь диференціації. Також розраховується і нерівність заробітків. Але така практика практично не притаманна аналізу соціологічних даних з питань нерівності чи бідності.

Показник середньодушового доходу виконує декілька функцій у соціальній політиці. Зокрема, він служить підставою для визнання родини чи

індивіда малозабезпеченими. Для таких людей щорічно розробляються програми соціального захисту, що передбачають різні види компенсаційних виплат, допомоги та ін. Також середньодушовий дохід використовується при аналізі динаміки рівня життя населення, проведенні міжрегіональних і міжгалузевих порівнянь.

Душовий дохід визначається шляхом розподілу сукупного доходу родини на кількість членів родини. Такий підхід припускає, що всі члени, які проживають спільно, мають однакові потреби і ці потреби не змінюються з віком. Разом з тим, дані статистики сімейних бюджетів показують, що серед родин, які мають приблизно однакові доходи в розрахунку на одного члена, з ростом розміру родини середньодушові споживчі витрати знижуються. Це рівною мірою характерно як для малозабезпечених прошарків, так і для тих, що мають високі доходи. Тут ми маємо справу з так званим "ефектом спільного проживання".

Розрив у рівні середньодушових споживчих витрат осіб, що живуть самотньо, й родин, що складаються з 5–6 осіб, досить істотний і може сягати 30–40% [3]. Зниження середньодушових споживчих витрат з ростом розміру родини має досить стійку тенденцію. Дана обставина має об'єктивний характер. У першу чергу, розмір родини стає фактором зниження питомих споживчих витрат на покупку товарів тривалого користування, оплату комунальних послуг. Набагато менше спільне проживання впливає на зниження витрат на харчування, але і тут іноді трапляється певна економія. Немаловажним є й те, що в родинях з дітьми речі переходять від однієї дитини до іншої. Разом з тим, не можна заперечувати той факт, що у великій родині й середньодушовий дохід є меншим, ніж у маленькій. Менший дохід зумовлює й менше споживання.

Зазначені обставини – величина доходу й загальна тенденція скорочення питомих витрат у великих родинях – визначають розходження в рівні середньодушового споживання у високо- й малозабезпечених родинях.

Однак дана оцінка може бути застосована тільки до родин, що складаються в основному з працездатних членів і не мають у своєму складі дітей до 16 років. Зниження вартості утримання дитини в залежності від числа дітей у родині має місце, але в менших, ніж у випадку з дорослими, розмірах.

У багатьох країнах як деномінатор доходу при визначенні його середньодушової величини використовують еквівалентну шкалу (шкалу еквівалента дорослого), що дозволяє враховувати еластичність споживання в залежності від числа й особливостей індивідів, що проживають спільно. У даний час існує кілька типів еквівалентних шкал, що розрізняються між собою за способом конструювання і відповідно за закладеними в них коефіцієнтами. Перший тип умовно називають програмним. Шкали даного типу конструюються з використанням правил, заснованих на законах і нормах адміністра-

тивного регулювання. Вони, як правило, застосовуються при розрахунках прожиткового мінімуму, встановленні офіційної межі бідності, формуванні програм соціальної допомоги нужденним.

Становлення ринкової економіки, створення ринку цінних паперів зумовили зміну структури доходів населення. Зокрема, з'явилося зовсім нове джерело доходів – надходження від капіталу. Однак воно поки що не стало скільки-небудь істотною частиною грошових ресурсів сімейної економіки для більшості населення України.

Економічна реформа підсилила нерівність доходів населення. Основу нерівності складає диференціація оплати праці. Диференціація оплати праці – явище об'єктивне. В основі її лежать загальнолюдські закони про неоднакові можливості людей створювати цінності і потім одержувати у відповідності зі своєю працею винагороду. І до початку реформ, незважаючи на спроби держави зменшити нерівність з метою зниження малозабезпеченості, скорочення "невиправданих" розходжень у зарплатні, суспільство було диференційованим.

Взагалі, дослідження рівня життя населення загалом і бідності та багатства зокрема мають на увазі кілька послідовних стадій:

- оцінка політико-економічних передумов для підвищення рівня життя;
- аналіз показників матеріального становища: оцінюються умови проживання населення в цілому та окремих соціально-демографічних груп і досліджується стан розвитку соціального середовища;
- оцінка диференціації населення за доходами;
- прогнозування розподілу населення України за середньодушовими доходами за двома напрямками: на основі законів статистичних розподілів з використанням основних статистичних характеристик та на основі динамічного ряду та його статистичних властивостей [8].

Видається логічним слідувати такій схемі аналізу, водночас враховуючи, що Україна за час своєї незалежності пережила три періоди, що кардинально відрізняються один від одного. Перший період – це період економічної кризи та стагнації (1990–1999 рр.). Хоча падіння обсягів виробництва і рівня життя в Україні в 1990-х можна порівнювати з кризою 1930-х рр. у США, однак, на відміну від Великої депресії, процеси в Україні протікали в контексті корінних системних змін у політичній, економічній та соціальній сферах.

Початок другого періоду датується 2000 р., коли відбувся свого роду перелом у соціально-економічній ситуації в Україні та закінчився період десятирічної кризи. З цього часу фіксується зростання всіх макроекономічних показників. Умовно кажучи, період десятирічного падіння економіки завершився практично таким же за тривалістю періодом бурхливого економічного зростання.

Нині, починаючи з осені 2008 р., спостерігається третій період в історії незалежної України, коли період економічного росту змінюється періодом спаду. Це пов'язано як із впливом світової фінансово-економічної кризи, так і з впливом національних факторів.

Отже оцінку бідності та багатства логічно здійснювати відповідно до економічних умов, що були наявними в Україні впродовж її існування як незалежної держави: в період до 1999 р., після 2000 р. і тепер.

Здійснюючи таку оцінку, слід пам'ятати, що статистичному обстеженню умов життя домогосподарств України притаманні певні обмеження та недоліки. Зокрема, це низький рівень надійності оцінок доходів і витрат, які мають не систематичний, а одноразовий характер чи недостатньо часту періодичність. Іншим недоліком є високий рівень відмов від участі в обстеженні найбільш заможних домогосподарств, що впливає на певне зміщення оцінок показників у бік менш забезпечених верств населення. Практично на всіх етапах збирання та оброблення інформації виникають різні похибки, притаманні будь-якому вибірковому обстеженню: помилки респондентів, приховування ними певних статей доходів або витрат, похибки вибірки тощо. Частково ці похибки залишаються, оскільки їх виправлення вимагає неадекватних, порівняно з результатами, витрат, ресурсів, інша частина мінімізується на етапах обробки первинних даних. Сказане вище тією чи іншою мірою стосується і соціологічного дослідження рівня життя населення України.

Отже, аналіз диференціації майнового стану населення України у соціологічному та статистичному вимірах, порівняння соціологічних та статистичних оцінок бідності й багатства мають певні труднощі, пов'язані з обмеженим доступом до баз даних дослідницьких інституцій, з розбіжностями при проведенні обстежень домогосподарств статистиками і соціологами щодо одиниці спостереження, обсягів вибірок, підходів до аналізу доходів тощо. Але, незважаючи на це, існує реальна можливість порівняння статистичних та соціологічних даних матеріального рівня життя населення України, оскільки і статистичні, і соціологічні дослідження мають у своїй основі кілька спільних моментів: в обох випадках присутні загальні характеристики домогосподарства (сім'ї) – його склад, житлові умови, рині освіти, статуси зайнятості, розміри доходів тощо. І саме це дозволяє здійснювати порівняння соціологічних й статистичних даних оцінок матеріального стану населення України, відстежувати характерні тенденції та прогнозувати їх наслідки.

1. Закон України "Про межу малозабезпеченості" від 04.10.94 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 42. – С. 382.

2. Закон України "Про оплату праці" від 24.03.95 р. № 108/95 ВР.
3. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К : Держкомстат України, 2008. – 434 с.
4. *Гладун О.* Методологічні підходи до визначення критеріїв бідності і запровадження моніторингу бідності в Україні / О.Гладун // Статистика України. – 1998. – № 2. – С. 14–18.
5. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: соціол. моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.
6. *Лібанова Е.* Бідність: визначення, критерії та показники / Е.Лібанова // Україна: аспекти праці. – 1997. – № 7. – С. 4–9.
7. *Мандибура В.* Методологічні проблеми визначення критеріїв диференціації населення за рівнем споживання / В.Мандибура // Україна: аспекти праці. – 1996. – № 7–8. – С. 35–45.
8. Рівень життя населення України / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держкомстат України ; за ред. Л.М.Черенько. – К. : Консультант, 2006. – 428 с.
9. Статистичний щорічник України, 2007 рік. – К. : Держкомстат України, 2008. – 648 с.
10. Унівесум [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.universum.org.ua/journal/2002/sayenk_11.html
11. *Черенько Л.М.* Проблеми бідності в Україні: методи визначення та напрями подолання : дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / Черенько Людмила Миколаївна. – К., 1999. – 205 с.

Отримано 07.04.11

А.Б.Фляшнікова, канд. соціол. наук

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ МАТЕРИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ И СТАТИСТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

В статье рассмотрены основные проблемы, встающие перед исследователем при сравнении статистических и социологических оценок бедности и богатства в Украине. Предлагается схема анализа уровня жизни населения с учетом экономических условий, сложившихся за период государственной независимости Украины.

Ключевые слова: домохозяйство, семья, доход, предел малообеспеченности, прожиточный минимум.

Flyashnikova A.B., PhD in Sociology

METHODOLOGICAL AND METHODICAL PROBLEMS OF
EVALUATION OF DIFFERENTIATION OF MATERIAL STATUS OF
THE POPULATION OF UKRAINE IN SOCIOLOGICAL AND STATISTICAL
DIMENSIONS

The article presents main problems which the analyst encounter while comparing the statistical and social values of poverty and wealth in Ukraine. Proposed scheme how to analyze living standards of population in Ukraine, with a glance of economic conditions that emerged during the independence period of country.

Keywords: household, income, low-bracket limit, subsistence minimum.